
*О.Г. Полтавцев,
здобувач Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України*

ПАРАДИГМА ДІАЛОГІЧНОСТІ ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ СУЧАСНОСТІ

Нині є загальноновизнаним, що однією з найбільш характерних рис західної філософії та культури ХХ – початку ХХІ століть є звернення до феномену діалогу, без осмислення якого неможливо досягнути гуманітарне знання сучасності. Проте наголосимо, що вести мову про парадигму діалогічності можна лише враховуючи всю її багатоманітність. Так, парадигма діалогічності не обмежується поняттям “діалог”, а також охоплює й інші дотичні поняття: комунікація, інтерсуб’єктивність, спілкування тощо. Ставити знак рівності між ними немає підстав. Наразі існують концепції, які розводять ці поняття, вказуючи на їхні специфічні риси. Але так чи інакше всі вони мають спільне поле застосування, гуртуючись навколо слів із префіксом “спів-” (співбуття, співіснування, співчуття, співтовариство тощо).

Проблематика парадигми діалогічності на сучасному етапі проявляється майже в усіх гуманітарних дисциплінах, породжуючи різноманітні інтерпретації: від пошуку у сфері комунікації нових універсальних основ буття людини (К.-О. Апель, Ю.Габермас) до наголошення на їх принциповому запереченні (Ж.-Ф. Ліотар, Р.Рорті, М.Фуко).

Натомість метою статті є визначення багатоманітного впливу діалогічної парадигми на гуманітарне знання сучасності.

Діалог в його широкому розумінні може проявлятися в межах гуманітарного знання наступним чином:

- як предмет дослідження;
- як суб’єкт дослідження;
- як процес, засіб і результат дослідження;
- як сама можливість “життя” гуманітарного знання.

Розглянемо ці положення докладніше.

М.Бубер ще на початку минулого століття відзначав, що головним предметом гуманітарного знання буде не індивідуум і не колектив, а людина з людиною, оскільки особлива сутність людини безпосередньо пізнається лише в живому відношенні з Іншим [2, 299]. Філософ переконаний, що людину не можна зводити ні до крайнощів індивідуалізму, ні до крайнощів колективізму. Людина знаходить себе на перетині, у сфері “Між”. Так, М.Бубер підкреслює, що фундаментальним фактом людської екзистенції є “людина з людиною”. Якщо щось і становить характерну особливість світу людини, то це, насамперед, дещо, що виникає тут між істотою та істотою. За допомогою мови як засобу спілкування пробуджується будь-яка духовна діяльність, яка робить людину людиною. Вона має коріння в тому, що істота мислить інше як саме цю, визначену, іншу істоту, щоб з’єднатися з нею у сфері, яка виходить за межі їх власних сфер [2, 297].

Погляди М.Бубера сьогодні можна назвати одними з визначальних для розуміння людини, оскільки вони надали новий орієнтир її пошуку. Так, сучасні дослідники, які навіть займають протилежні позиції у багатьох різноманітних принципових питаннях, схиляються до думки, що людина можлива лише у сфері комунікації, діалогу, інтерсуб’єктивному світі інтеракцій. Наприклад, Ю.Габермас пише: “Я у своєму тілі і як своє тіло знаходжу себе в інтерсуб’єктивному світі, за яким колективні життєві світи як текст і контекст взаємно проникають один в одного, перекривають і переплітаються один з одним” [3, 314]. Пізній М.Фуко також визначає людину (суб’єкта) лише у відносинах з Іншими та собою як з Іншим. Для філософа суб’єкт – це не субстанція, а форма, яка ніколи не є самототожною. Людина встановлює сама із собою різні типи відносин, між якими існують взаємовідносини й інтерференції. У кожному окремому випадку відбувається гра: ми встановлюємо самі із собою різні форми відносин [9, 255]. Тобто, згідно з М.Фуко, суб’єкт в усій своїй мінливості формується у відносинах із собою та з іншими.

Тут принципово важливо відзначити, що діалог слід розуміти досить широко. Так, він не обов’язково передбачає існування кількох реальних співрозмовників. Для діалогу обов’язковим є наявність себе як Я та іншого як Ти. Проте ця умова можлива і за

відсутності реальних співрозмовників. Адже навіть тоді, коли людина мислить, формує думку в мові та мовою, тобто інтерпретує буття, вона одночасно й сприймає цю інтерпретацію: критично оцінює чи погоджується, приймає чи відкидає, доповнює чи обмежує тощо. Тобто передбачається роздвоєння людської свідомості на Я та Іншого. Це і є внутрішній діалог, комунікаційне відношення різних Я людини між собою, що становить її мінливу єдність (а дуже часто і розрізненість) у багатоманітності. Таким чином, розщеплене Я може набути свою єдність лише в контексті суб'єкт-суб'єктних відносин — за допомогою Іншого.

Крім цього, важливо враховувати нерозривну єдність діалогу з мовою та інтерпретацією. Можна навіть твердити про специфічну триаду: *мова – діалог – інтерпретація*.

Так, сучасні онтологічні концепції так чи інакше визначені результатами лінгвістичного повороту у філософії, і, відповідно, засновані на інтерпретації мови як розгалуженої знакової системи. Якщо різноманітні європейські філософські системи від античності до кінця XIX ст. базувалися на переконанні про існування у світі певного фундаменту, якоїсь “справжньої” реальності, а мова уявлялась лише засобом комунікації та фіксації наявного буття, то лінгвістичний поворот змінив традиційний погляд на буття як наявне, тотожне та самодостатнє, яке репрезентується мовою. Так, Ф. де Соссюр, М.Гайдеггер, Л.Вітгенштейн, Ж.Деріда та ін. відповідальні за інверсію відношення “буття – мова”. Мову почали уявляти як основу існування людини у світі, а дійсність для людини постала як суцільний текст.

Отже, буття людини можливе лише в мові, в якій знаходить свій кінець як самодостатній картезіанський суб'єкт, так і об'єкт як кантівська “річ у собі”. Буття існує, оскільки ми можемо про нього розповісти. А такі поняття, як “суб'єкт”, “об'єкт”, “світ”, “я” та ін. постають лише як мовні вирази, поза яких вони зникають. А позамовне буття є несвідомим, але навіть усвідомлення наявності несвідомого також можливе лише в мові. Тобто мова постає як трансцендентальна тотальна структура, яка цілком визначає не лише мислення людини, а й її відчуття.

Інтерпретація у найбільш загальному розумінні є процедурою сповнення смыслом буття, тобто виведенням буття з несвідомого у

свідоме, його осмислення. Під час інтерпретації людина зіштовхується з несвідомим буттям, яке шляхом іменування оформлюється в мові, усвідомлюється. Таке осмислене буття стає “рідним” для людини, частинкою її внутрішнього світу.

Інтерпретація здатна поєднати загальне значення з локальними смислами, свободу суб’єкта як конкретного індивіда із об’єктивною зумовленістю значень. Свобода суб’єкта в цьому випадку виявляється у свободі інтерпретації, тобто наділенні буття смислом.

Таким чином, значення виступає певною формою, образом знаку, а смисл — його конкретним змістом. Значення універсальне, воно визначає певні межі, в яких народжуються конкретні смисли. Будь-які знаки мають універсальні загальні значення і конкретні локальні смисли. Значення трансцендентальне, недоступне до осягнення в усій своїй повноті, але проявляється в різноманітних конкретних смислах. Смисли, своєю чергою, визначаються у співвідношенні з іншими смислами, тобто контекстом. Контекст упроваджує механізм смислосповнення буття, але зберігає певну свободу суб’єкта для вільної інтерпретації. Ось чому в межах одного дискурсу поняття із загальними значеннями сповнюються різними суб’єктами відмінними смислами. Саме тому такі поняття, як “істина”, “хиба”, “добро”, “зло”, “краса”, “любов” та ін. наділяються конкретними суб’єктами різноманітними смислами навіть у межах одного контексту. Контекст не суворо регламентує сповнення знаку смислом, а формує варіанти смислу, з яких людина вільно обирає в процесі інтерпретації. Інтерпретація поєднує в єдиному процесі загальні значення з локальними смислами, зумовленість суб’єкта контекстом і значеннями з його свободою.

Отже, якщо мова постає, за М.Гайдегером, домівкою буття людини, то діалог є самим життям у цій домівці, а інтерпретація — індивідуальною мінливою атмосферою домівки, своєрідним живим “інтер’єром” буття.

Таким чином, нині діалог постає однією з фундаментальних категорій, за допомогою якої визначається людина. О.Гарбовська підкреслює, що “... в сучасних реаліях діалог сприймається як більш відповідна еству людини гуманістична альтернатива монологічним формам тоталітарного соціуму, як форма суспільної злагоди, здатна

долати руйнівні тенденції кризової культури. І така альтернативність мислення, на перший погляд, є необхідною умовою набуття сенсу й відповідним чином спрямовує діяльність людини” [4, 337]. Звідси зрозуміло, що діалог є одним із центральних предметів дослідження гуманітарного пізнання. Проте важливо не впадати в крайнощі абсолютизму і враховувати межі діалогічної природи людини. Так, людина завжди чинитиме опір визначенню самої себе, послугуючись лише однією категорією, хоч би якою привабливою вона була й якою б універсальною здавалася, оскільки неможливо оминати завжди наявну таїну людської суб’єктивності.

Однак діалогічна парадигма реалізується не лише в предметі гуманітарного пізнання. Досить цікавим постає тлумачення діалогу як самого суб’єкта гуманітарних досліджень. Така обставина спонукає нас звернутися до проблематики суб’єкта пізнання, оскільки без перебільшення можна стверджувати, що вона є однією з центральних у гносеології.

Нагадаємо, що сучасне некласичне уявлення про суб’єкт ґрунтується на відмові від його трансцендентальності, самодостатності, цілісності тощо. Натомість певний час переважала думка про різноманітну зумовленість суб’єкта та його розпорошення, яка має свій логічний радикальний вияв у тезі про його зникнення у визначальних структурах. Проте найсучасніші погляди мислителів пізньої стадії постмодерну характеризуються спробою відшукати суб’єкт, який конститується комунікативними мовними практиками.

Вітчизняний дослідник Л.Озадовська відзначає: суб’єкт “повертається у філософію, але вже як людина, котра несе повну відповідальність за свої дії і вчинки в усіх сферах своєї життєдіяльності. Свідомість його постає не як монолітне цілісне *Ego*, а як структурована суперечлива свідомість, яка включає різні проєкції та зрізи “Я”. На перший план виходить відношення “суб’єкт—суб’єкт” як визначальне в усіх сферах людської життєдіяльності, тобто ідея інтерсуб’єктивності, діалогічної раціональності стає тим першим атомарним відношенням, з якого має бути виведено, визначено і саме “Я”, сам суб’єкт. Інтерсуб’єктивність — це структура суб’єкта, яка відповідає факту індивідуальної множинності суб’єктів і стає основою їх спільності і комунікації: саме

завдяки їй трансцендентальне “Я” впевнюється в існуванні “Іншого” [6, 87].

Погляд Л.Озадовської спрямований на конструювання суб’єкта в процесі суб’єкт—суб’єктних відносин, діалогу. Але варто спробувати по-іншому глянути на цей процес, тобто представити діалог не лише як умову виникнення суб’єкта, а як сам суб’єкт гуманітарного пізнання. Такий підхід потребує врахувати особливо важливий аспект діалогу.

Розуміння діалогу не потрібно зводити лише до відношення Я — Ти, інакше краще було б вести мову про “діалог”. Натомість діалог є, насамперед, розгортання “логосу” в процесі спілкування, породження смислу. У такому разі смисл не належить суб’єкту, не привноситься ним, а виникає на стиках суб’єкт—суб’єктних відносин. Тобто сам діалог наділений творчими потенціями, які реалізуються в ньому як процесі.

Суб’єкт пізнання цілком позбавляється сутності, він навіть не постає у комунікативних практиках, а являє собою процес цих практик, діалог. Це принципово важливо, якщо розглядати гуманітарне пізнання як творчий акт породження знаково-сислової реальності буття людини. Саме діалог є тією силою (суб’єктом), внаслідок якої твориться гуманітарне знання. Інтерпретація як сповнення смислом буття можлива лише за умов Іншого і для Іншого, тобто є результатом діалогу.

Слушною буде думка І.Фармана, який відзначає, що значення комунікації у методологічному розумінні виявляється в тому, що вона набула характер творчого процесу, в якому активно використовуються інтелектуальна інтуїція, творча уява, створюються соціокультурні моделі та інші проекти. У смислі виробництва нового знання комунікативна раціональність розглядається як евристичний соціально-психологічний прийом, заснований на продуктивному діалозі, що має широке методологічне значення у сфері як пізнання, так і цінностей, виступаючи засобом соціалізації та гармонізації людських відносин [7, 241].

Такий погляд дає змогу позбутися уявлень про гуманітарне знання лише як індивідуальну інтерпретацію, тобто суб’єктивізму. Натомість діалог є умовою об’єктивності гуманітарного знання, не як відображення дійсності, а як творення знаково-сислової

віртуальної реальності інтерсуб'єктивної значущості. Таким чином, діалог постає одночасно і як суб'єкт гуманітарного пізнання, і як його процес та результат. При чому одночасність різних аспектів діалогу є неподільним, цілісним процесом.

Окремо зупинимося на меті та результаті діалогу. Тут думки дослідників розходяться. Наприклад, К.-О. Апель відзначає, що комунікація можлива лише за умов визнання головної етичної норми, “яку кожний, хто аргументує (тобто кожний, хто серйозно мислить), неодмінно визнає, полягає, таким чином, в обов'язку виходити з метанорми аргументативного досягнення консенсусу в обґрунтуванні конкретних, які належать до ситуації, норм” [1, 235]. Схожої точки зору дотримується і Ю.Габермас. Щодо цього І.Фарман підкреслює, що націленість на досягнення загального розуміння (консенсусу) якогось питання не означає, що учасники комунікації повинні відмовлятися від власної точки зору, але зобов'язує їх враховувати інші думки, шукати способи конструктивної взаємодії різноманітних позицій, вдосконалення комунікативних відносин [7, 239–240].

Натомість Ж.-Ф. Ліотар підкреслює, що комунікація реалізується у тимчасових локальних консенсусах, які зовсім не обов'язково потребують норми, що ґрунтується на граничній аргументації [5, 157]. А Л.Озадовська відзначає, що хоча інтерсуб'єктивність є корінною основою мислення, його трансцендентальною умовою, вона “ніяким чином не залежить від консенсусу і не зводиться до нього. Адже, коли йдеться про консенсус, то вважають, що в кожного до укладення консенсусу були власні ідеї, а через зіткнення з іншими ідеями відбувається їх взаємне узгодження. Але насправді до включення в структуру інтерсуб'єктивності, яка містить і певну картину, ідеї не існують взагалі” [6, 89].

Так, консенсус є лише однією з можливих ситуацій діалогу. Консенсус є кінцевою стадією діалогу – його фактичною смертю. Звичайно, не можна недооцінювати значення консенсусу в житті людини, проте діалог не обмежується ним. Відношення людей один до одного, що має вияв у їхньому спілкуванні, зовсім не обов'язково має на меті досягнення спільної точки зору на ту чи іншу проблему. Натомість захоплює сам процес, який є безперервним інтер-

суб'єктивним смислосповненням буття. “Діалог – це змагання між людьми, посередником між якими виступає світ, за те, щоб назвати цей світ” [8, 70].

На останок відзначимо, що саме гуманітарне знання як особливий різновид знання з'явилося в результаті діалогу різних поглядів на природу людини та можливості її дослідження. Звідси, саме “життя” гуманітарного знання залежить від діалогу. Допоки він триватиме у межах відповідного дискурсу, допоки існуватиме гуманітарне знання, навіть якщо воно і набуває вигляду симулякру. Значення його при цьому не зменшується, оскільки нині самі симулякри постають визначальним для людини рівнем реальності.

Таким чином, як бачимо, парадигма діалогічності є однією з визначальних для формування методологічних концепцій гуманітарного знання сучасності. Не зважаючи на ґрунтовне різнобічне дослідження діалогу, його евристичний потенціал і можливості ще далеко не вивчені та невичерпані. Проте звернення до діалогу не варто розглядати як панацею сучасної західної цивілізації. Так, діалог задля власної реалізації потребує налаштування на себе, свого прийняття. Але, не зважаючи на наголошуванні на важливості діалогу, існує “монологічно” налаштоване мислення. Мислення, яке не ставиться до іншого як до Іншого, а розглядає його продовженням власного Я, тобто об'єктивує його. Наявність “монологічно” налаштованої свідомості не можна заперечувати, ігнорувати чи відкидати. Навпаки, “... категоричне заперечення монологічних проявів життя є негуманним, проявом невігластва” [4, 344]. Монологічна свідомість, поряд з діалогічною, має право на існування і своєю наявністю створює поле плуральності, парадоксально підтримуючи ситуацію діалогу. Тобто, можливо, сам діалог потребує наявності десь поруч з “монологічно” налаштованою свідомістю, яка не заперечує спілкування, а розглядає його як продовження власного Я.

Підсумовуючи, наголосимо, що важливість діалогу для гуманітарного знання полягає в тому, що він одночасно може бути представлений як предмет, суб'єкт, засіб, процес і результат гуманітарних досліджень. Діалог сам у собі має творчі потенції породження смислу, що виявляються як різноманітні інтерпретації. Тобто діалог здатен виступати творчою силою виникнення гумані-

тарного знання. Натомість потрібно враховувати, що мета діалогу не обмежується консенсусом. Він є лише локальною ситуацією діалогу. Сама цінність та основна мета діалогу полягає в постійному мінливому процесі смислотворення буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Апель К.-О.* Ситуація людини як етична проблема // *Єрмоленко А.* Комунікативна практична філософія. — К., 1999.
2. *Бубер М.* Проблема человека // *Бубер М.* Два образа веры. — М., 1999.
3. *Габермас Ю.* Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ // *Єрмоленко А.* Комунікативна практична філософія.
4. *Гарбовська О.* Діалог як філософсько-антропологічна проблема // *Філософська антропология та сучасність (пам'яті В.Г. Табачковського)* // *Філософсько-антропологічні студії* — 2008. — К., 2008.
5. *Лиотар Ж.-Ф.* Состояние постмодерна. — М., 1998.
6. *Озадовська Л.* Парадигма діалогічності в сучасному мисленні. — К., 2007.
7. *Фарман И.* Коммуникативная парадигма в социальном познании // *Наука глазами гуманитария.* — М., 2005.
8. *Фрейре П.* Педагогіка пригноблених. — К., 2003.
9. *Фуко М.* Интеллектуалы и власть. Часть 3. — М., 2006.

Полтавцев О.Г. Парадигма діалогічності гуманітарного знання сучасності.

У запропонованій статті здійснена спроба визначити багатоманітний вплив діалогічної парадигми на гуманітарне знання сучасності. Результатом дослідження стала думка, що діалог одночасно може бути представлений як предмет, суб'єкт, засіб, процес і результат гуманітарних досліджень. Цікавим постає уявлення про діалог як про суб'єкт гуманітарного пізнання. Тобто діалог сам по собі має творчі потенції породження смислу і здатний виступати творчою силою виникнення гуманітарного знання.

Ключові слова: парадигма, діалог, гуманітарні знання, гуманітарні дослідження.

Полтавцев О.Г. Парадигма диалогичности гуманитарного знания современности.

В предлагаемой статье совершена попытка определить многообразное влияние диалогической парадигмы на гуманитарное знание современности. Результатом исследования стала мысль, что диалог одновременно можно представить как предмет, субъект, способ, процесс и результат гуманитарных исследований. Интересен взгляд на диалог как на субъект гуманитарного познания. То есть диалог сам по себе имеет творческий потенциал порождения смысла и способен выступать творческой силой возникновения гуманитарного знания.

Ключевые слова: парадигма, диалог, гуманитарные знания, гуманитарные исследования.

Poltavcev O. The dialogical's paradigm of humanitarian knowledge of contemporaneity.

In this article an attempt is made to definite multiform influence a dialogues paradigm for a humanitarian knowledge of contemporaneity. The result of the research is an idea, that dialogue simultaneously is possible to present as object, subject, process and result of the humanitarian researches. To author mind, dialogue can be subject of the humanitarian cognition. Notably dialogue itself has a creative potential of the senses generation and is capable to be creative power of the humanitarian knowledge.

Keywords: paradigm, dialog, humanitarian knowledges, humanitarian researches.